

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
YIL 7, SAYI 15, GÜZ 2021

Dr. Öğr. Üyesi Osman TÜRK

Harran Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Şanlıurfa/TÜRKİYE
osmanturkgau@gmail.com
ORCID

**HAMZANAME'NİN 72.
CİLDİNDE YER ALAN ARKAİK
KELİMELER**

ARCHAIC WORDS IN THE 72ND
VOLUME OF HAMZANAME

Makale Türü: Araştırma Makalesi	Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi: 03.04.2021	Received Date: 03.04.2021
Kabul Tarihi: 17.07.2021	Accepted Date: 17.07.2021
Yayımlanma Tarihi: 30.10.2021	Date Published: 30.10.2021

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atf/Citation

Türk, Osman, "Hamzaneme'nin 72. Cildinde Yer Alan Arkaik Kelimeler", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl 7, Sayı 15, Güz 2021, s. 135-148.

Türk, Osman, "Archaic Words in the 72nd Volume of Hamzaname", *Hikmet-Journal of Academic Literature*, Year 7, Volume 15, Fall 2021, p. 135-148.

10.28981/hikmet.908981

Dr. Öğr. Üyesi Osman TÜRK

HAMZANAME'NİN 72. CİLDİNDE YER ALAN ARKAİK KELİMELER

ARCHAIC WORDS IN THE 72ND VOLUME OF HAMZANAME

ÖZ

Dil araştırmacıları arkaik olarak değerlendirilen kelimeleri eski döneme ait, fakat günümüzde değişime uğramış yapı, birim veya öge olarak adlandırmıştır. Bu bağlamda bakıldığında Türkçenin ulaşabilen en eski yazılı belgelerin VII. yüzyılda Köktürklerin meydana getirdikleri Yenisey yazıtlarıdır. Türkçenin kadim geçmişi süresince birçok farklı coğrafiyalarda yer alması, söz varlığı bakımından farklılıklar meydana getirmiştir. Bu farklılıklar Türkçenin zenginliği olarak tarihe izdüşümüdür. Tarihi süreç içerisinde birçok kelime ya unutulmuş ya da yerini başka kelimelere bırakmıştır. Türk dilinin eski dönemlerinde kullanılmış, bugün itibarıyla kullanımdan düşerek unutulmuş kelimelerin tespiti için tarihî dönemlerde yazılmış eserler önemli bir belge niteliğindedir. Metinlerde yer alan kelimelerin gramatik olarak araştırılması tarihi dönemlerde meydana geldiği değişiklikleri göstermesi bakımından çok değerlidir. Tarihi metinler, bünyesinde barındırdığı söz varlığı bakımından zengin malzemelere sahiptir. Tarihi dönemlerde meydana getirilen pek çok eser, edebiyat ve dil araştırmacıları için zengin bir başvuru kaynağıdır. Metinlerde yer alan ve günlük konuşma dilinde bulunan ata yadigârı arkaik kelimeler, tarihin derinliğine götürerek toplum hakkında bilgi sunmaktadır. Bunların içerisinde yer alan; gelenek-görenek, kültürel değerler, sosyal yapı ve yaşayış hakkında bilgilenmek adına katkı sunar. Bu çalışmada, Hamzaname'nin 72. cildinde yer alan arkaik kelimeler ele alınmış, tespit edilen kelimelerin kullanım alanları gösterilmiştir. Zengin bir kelime hazinesine sahip olan eserdeki arkaik kelimelerin anlam özelliği ve değişkenliği belirtilmeye çalışılarak örnekler ışığında konu somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamzaname, Eski Türkçe Unsurları, Arkaik, Söz varlığı, Sözcük.

ABSTRACT

It is the difference of some phonetic features of the changes that took place in the historical process from the accessible texts of the Turkish language to the present day and the use of other words instead of some words. The oldest available documents in Turkish are the Yenisei inscriptions produced in the 7th century. Throughout the ancient history of Turkish, there have been differences in terms of vocabulary as it is located in many different geographies. Every difference is its projection into history as the richness of Turkish. During this time, many words were either forgotten or replaced by other words. They are words that have remained archaic in terms of the Turkish language of the changing words and written in historical periods for the determination of the words. Etymological investigation of the words in the texts is very valuable in terms of showing the changes that occurred in historical periods. The words that language researchers consider as archaic have been named as structure, unit or element belonging to the ancient period but changed today. The historical texts have rich materials with archaic elements that they contain. It is a rich reference source for literature and language researchers with many works created in historical periods. Heirloom archaic words in the texts and in the daily speaking language provide information about society by taking them to the depths of history. Among them; They contribute in terms of having an idea about tradition-custom, cultural values, social structure and life. In this study, the archaic words in the 72nd volume of Hamzaname are discussed and the usage areas of the detected words are shown. The work, which has a rich vocabulary, has been concretized in the light of examples by trying to indicate the meaning feature and variability in archaic words.

Keywords: Hamzaname, Old Turkish Elements, Archaic, Word presence, Word.

Giriş

Dil, toplumun hizmetinde canlı bir varlık olduğuna göre, zamana ve toplumda beliren yeni ihtiyaçlara göre değişir. Yaşamla edebiyat arasındaki yapıya eşdeğer olarak, çağın yaşayışını, felsefesini, dünya görüşünü ve zevkini takip eder. Değişmeler, kelimeler, deyimlerde, tamlamalarda, cümle yapısında olabilir. Dilbilgisi kuralına aykırı düşebilir. Öyle ki daha önceki kuşaklar bu yeniliği yadırgayabilirler (Levend, 1973: 46).

Hayatın vazgeçilmezi olan değişim, insanoğlunun varoluşundan bugüne kadar durmaksızın değişime uğramıştır. Yaşayan her canlı değişebildiği sürece var olmaya adaydır. Değişime ayak uydurmayanlar tarihin dönemlerinde yerini alacaktır. Hughes'un (1995: 9) dediği gibi; varlığın, tarihin özü değişimdir. Bu değişim alanı içerisinde yer alan dil, tarihi süreç içerisinde birtakım değişikliklere uğramıştır. Canlı ve doğal olan dil, Türk dili tarihi açısından tespit edilen belgelerden günümüze kadar farklı yerlerde çeşitli açılardan değişime uğramıştır. Kadim geçmişe sahip olan Türk dili, bu süreç içerisinde değişik kültür coğrafyalarından beslenerek zengin söz varlığı oluşturmuştur. Yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel değişmeler her alanda olduğu gibi Türk diline de büyük katkılar sağlamış, değişimler meydana getirmiştir. Tarihi dönemlerde çok sık kullanılan kelimeler, süreç içerisinde devam edenlerin yanında giderek seyrekleşen, unutulmuş ve nihayetinde kullanımdan düşerek arkaik olarak tarihî eserlerde yerini almaya adaydır. Bu kelimeler tarihî metinlerde tespit edilmektedir.

Dil bilimciler arkaik ile ilgili kullandığı birçok terim vardır. Fransızca kökenli olan “arkaik” terimi karşılığında, dilciler tarafından “eskicil” terimi de kullanılmıştır. Kubbealtı sözlükte; 1. (Güzel sanatlarda) Eski ve ilk dönemlere âit, klasik çağ öncesi (eser vb.). 2. Eski Çağ özelliğini taşıyan, Eski Çağ eserlerine benzetilerek ve eskileri taklit yoluyla yapılan. 3. Kullanıldığı zamandan daha eski bir döneme ait kelime ve cümle yapısı özellikleri taşıyan olarak üç farklı şekilde anlamlandırmıştır. Türkçe sözlükte (2012: 121) ise “Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan. 2. Konuşulan ve yazılan dilde, modası geçmiş, kullanımdan düşmüş olan (eski deyim veya söz)” biçiminde belirtilmiştir. Redhouse Sözlüğünde (1997: 42) ise, “archaic (arkey’ik. s.) eski, kadim; artık kullanılmayan, geçerliliğini kaybetmiş olarak belirtilmiştir. Tietze (2002) ise; Eski, kadim; kendi zamanında daha eski bir dönemin özelliğini gösteren üslup veya söz (Tietze, 2002: 197). Bir dilde Eski Türkçe ile mukayese edildiğinde diğer Türk dillerinde yer almayan ses ve şekil yapılarının yanında, sözlüksel şekillerin de Eski Türkçeye yakın şekilde varlığını devam etmesidir (Ölmez, 2003: 136) ifadesiyle olaya başka açıdan değerlendirmiştir. Vardar’ın Açıklamalı Terimler Sözlüğünde “arkaik” yerine “eskicil” terimi kullanarak, “uygulamada düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel durum” (Vardar, 2007: 93) şeklinde belirtilmiştir. Korkmaz (1992: 55) ise Gramer Terimler Sözlüğünde eski kelime başlığı adı altında kelimeyi açıklayamaya çalışmıştır: Zaman itibarıyla kullanımda yerini almayan veya eski şekli ile kullanılan sözcük. Korkmaz, konuyu somutlaştırmak adına şu örnekleri veriyor: gökçek yerine güzel, esrük yerine sarhoş, bencileyin yerine benim gibi, adaklı yerine sözlü, patlıcanî yerine patlıcan rengi, sayrı yerine hasta, akıl kulağına okumak yerine hatırına düşürmek/aklına getirmek şeklinde ifade etmiştir. Karaağaç

XIV. yüzyıl kaynaklarından biri olan Hamzanâmeler, Eski Anadolu Türkçesi sahasına mensup eserlerdendir. Halk kültürüne dair özellikleri içinde barındıran eser, İslamiyet sonrası süreçte destanlardan menkıbelere geçiş sürecinin en önemli örneklerindedir. Hamzanâmeler her ne kadar XIV. yüzyılda yazılmış olsa da dil özellikleri bakımında XVII. yüzyıl dil özelliklerini barındırıyor.

Battal Gazi hikâyeleri gibi uzun zaman toplum tarafından ilgi gören Hamzanâme, İslâmî kahramanlık hikâyelerinin ilk örneklerindedir. Hz. Hamza'nın kişiliği etrafında teşekkül etmiş hikâyeler, İslâmiyet'in ilk ve yayılma dönemlerinden yer alan tarihî vakalara bazı menkıbelerin efsane kılığına büründürülerek söylenilmesine vesile olmuştur (Artun 2002: 64).

Bulgular

ağ-: Yükselmek, devam etmesi, yukarı doğru çıkmak, yükselmek (TS, 39); >ag- “çıkmaq, belirlemek; ağmak, aşmak, yükselmek” (DLT, 1, 173); ağ-: “çıkmaq, yükselmek” (KB, 5678).

Clauson (1972: 77) eserinde iki farklı ağ- sözcüğünü aynı maddede verdiği için Kâşgarlı'yı tenkit etmiştir. Sevortyan, sözlüğünde a:g- kelimesinin anlamlarını “1. Yukarı çık-, kalk-, yücelen-, tırman- 2. Dolup taş-, nehrin kenarlarından aş-, geç-, aş- 3. Yürümeye devam et- 4. Çoğal-, art- 5. gözükmek-, meydana gel-, Ortaya çık- 6. Dön-, bir yana dön, çevril-, yavaşla-, dönüp gel-, havada uçuş-,” şeklinde ifade etmiştir. Ettuhfetü'z-Zekiyye'de *angiç* sözcüğü, “merdiven” manasında tespit edilmiştir. (Sevortyan, 1974: I-67-68). OY'de *ag-* “yükselmek, çıkmak” (Tekin, 2006: 119); Drevnetyurskiy Slovar'da *āğ* “yükselmek” (1969: 16); KB'de *ag-* “yükselmek, çıkmak” (Eraslan vd.,1979: 8); EUTS'de *agmak* “yükselmek, ağmak, kalkmak, yukarı çıkmak” (Caferoğlu, 2011: 7); DLT'de *agmak* “yükselmek, çıkmak, aşmak belirlemek; ağmak, başkalaşmak, değişmek, , bozulmak, dönmek, meyletmek” manalarında tespit edilmiştir. (1999: IV-9). Bilindiği üzere Kâşgarlı sözlüğünde sözcüğün “yukarıya çıkmak, yükselmek” manasının yanında başka anlamları da belirtmeye çalışmıştır. Kelime, YTS'de “1) Yükselmek, çıkmak, 2) Aşağı inmek, ağır gelip aşağı meyletmek” (Dilçin, 1983: 4) manaları şeklinde kayıt etmiştir.

aḥşam: Akşam. Gündüzün son anları ve gecenin ilk saatleri. Akşam, gün batımı zamanı (DTS: 77a); Akşam (ED: 96b). OT. *axşam* olarak geçer. Harezmi alanında *akşam* biçiminde rastlanır. Eski Kıpçakçada *axşam* ve *akşam* biçiminde kullanılır (Eren, 1999: 6). ağşam: Akşam (DS I:113a), aḥşam: (DS I: 134a), aşam, āşam, āšām: (DS I: 350a), aḡşam: (DS I: 353a), aḡşam: (DS I: 394a), ayşam: (DS I:431b).

alda-: Aldatma niteliği sahip olan, aldatmak, kandırmak. Clauson (1972: 133) alta- sözcüğünün manalarını, “yanıltmak, kandırmak, dolandırmak” şeklinde ifade etmiştir. Sevortyan (1974: 127), alda- kelimesinin anlamlarını farklı şekilde yorumlamıştır: I. Yanılt-, yalan söyle-; dolandır- , aptal yerine koy- II. Ayart-; ikna et-; baştan çıkar- III. Kötü duruma düşür-; aldat-; yalan söyle-; IV. Sözü tut- V. Avut-; mecazî anlamda (eğlendir-, çocuğu oyala-,) şeklinde değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra metinlere eşgüdümlü olarak al eyle- / al et- “hile yap-” eylemine tesadüf ettiğini belirtmiştir. Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 34) alta- sözcüğün manasını, “dolandırmak, kandırmak, aldatmak” şeklinde yazılmıştır. DLT'de alda-

“aldatmak” (1999: IV-18); YTS’de “kandırmak, oyun etmek, aldatmak,” (Dilçin, 1983: 7); EUTS’de altag “aldatma, hile” (Caferoğlu, 2011: 12) manasında yer almaktadır (Atmaca, 2019: 5).

altun: 1. Altın 2. Altın (sikke) 3. Altın (sıfat) (DTS: 43b); Altın (ED: 131a). 1. Atom sayısı 79, atom ağırlığı 196,9 olan, 1064 °C’de eriyen, kolay işlenen, paslanmaz element, yüksek değerli, zer 2. Bu elementten yapılmış 3. Altından yapılmış sikke 4. mec. Üstün nitelikli, değerli (TS: 106b-107a). altın, altun: altın (EİA III: 23).

<al+*tın* (Tekin). [<* al “kızıl” +Çin. Ton] (Rasanen, V 18) ET. Altun (Tuny. 48). OT. altun (DLT) (Gülensoy, 2007: 67). – Tkm. *altın*, TatK. *altın*, Bşk. *altın*, Nog. *altın*, Kzk. *altın*, KKlp. *altın*, Krg. *altın*, Tuv. *Aldın*, Tar. *Altun*. Çuv. *Iltan*, Yak. *altan*. Eski Türkçeden başlayarak yerini alır (altun). Orta Türkçede altûn biçiminde görülür. Eski Kıpçakçada da alûn şeklinde geçer (Eren, 1999: 9).

ana: Anne. Anne (DTS: 46a); Anne (ED: 169b-170a). < ET. Ana (Clauson 1972: 169). *ana (DLT) (Gülensoy, 2007: 68). (AY 551/23) y(a)rılıkançuçı köñüllüg ana 552 (VIII. 29b.) (Kaya, 1994). ata bir ana bir uyular bu halk (AH 291) (Arat, 1992). ata ana üze bolsa yağıuklarğa eger (Ku. T. 26/91b3) (Aysu, 2004). ata arkasındın toğulsa oğul ana qarnı menzil kaç aylık amul (KB 1387) (Arat, 1999).

aña: Ona. O zamirin yönelme durumu. < ET., OT., anı “onu, ona”; - anga, angar (EUTS., DLT). beg aña ay buryuka amrak atayım (AY 624/7). ölüglerni tirgüzmek asan aña (AH 20). kim küç kıldılar sizdin aña oğ (Ku. T. 28/77a2). kesilse seniñdin yakın qa qadaş yakınlık ula sen aña ay adaş (KB 3433) örnekler mevcuttur.

anda: (ol [o] zamirinin bulunma hali) Onda. “onda” TS 135 < ET anta/anda Krş. ol I. “orada” (Clauson, 1972: 176). Onda <o+n+da< OT. Anda (Gülensoy, 2007: 626). birök anda yindem (Abh.Sho. 4013). bañıl aldı anda ökünçtin ülüş (AH 244). Bolsa kimiñ altun kümüş irle iter anda bolup teñrigerü tapğın öter (DLT III, 251). 103 yana ıdtımız anda kiñin (Ku. T. 28/4a1).

andan: (ol [o] zamirinin çıkma hali) Ondan. < o+n+dan, < Ot. Andın-andan (DLT) (Gülensoy, 2007:626).

anlar: (ol [o] zamirinin çoğul hali) Onlar. 1) < o+n+lar.

anuñ: (zm. ol [o] zamirinin ilgi hali) Onun. < o+nun.

anı: (ol [o] zamirinin yükleme hali) Onu. = ET., OT. Anı-onu (DLT).

arık: 1. Zayıf, güçsüz, çelimsiz, lâğar. 2. Verimsiz, çorak. aruk/arık II “zayıf, sıska” < ET. Aruk “yorgun, tükenmiş” (Clauson, 1972: 214). arık (1) “zayıf, cılız” arık (DLT) < arı-k. arık (KarH.), arıh (KarT.), arkan (Uyg.), arkun (Uyg., AH “yava”). arık (2) “yorgun” OT. Aruk (DLT) < ar-uk. arık (KKlp., YUyg., TatK., Nog., Kırğ., Kzk.), arık (Trkm), arig-arık (Özb.), arx (Az.), Erik (YUyg), oruk (Uyg.)(KTLS), arx (Ker./KrTS 61) (Gülensoy,2007:76). [ar- “yorulmak” fiilinde sıfat] (TS,198-202).

aygır: Damızlık erkek at. < ET. adgır (Clasun, 1972, 47; Rasanen, 1969: 6; Tietze, 2002: 236). sever (AY 555/8) amrak at ad[ğ][1]r .. Sewinmegil yund ögür

ağır anın Altun kümüş bulnapan ağı tawar (DLT II, 153). yigü keçigü mingü at ağır sülük bulardın çıkar hem yüdürgü kölük (KB 4441).

ayt-: Demek, söylemek, anlatmak.

Eski Türkçede sözcük ayt- “söylemek” şeklinde ifade edilir (BK D 41). Uygur Türkçesindeki kullanımı aynı şekilde ayt- “söylemek” biçiminde devam eder (MI 19, 11). Karahanlı Türkçesinde ayt- “söylemek” (KB 507), Kıpçak Türkçesinde ayt- “söylemek” (Kİ 27), Harezmi Türkçesinde ayt- “söylemek” (Kutb 6), Çağatay Türkçesinde ayt- “söylemek” (Sang 54r 3), Batı Türkçesinde sözcük hem eyt- şeklinde ince sıradan hem de Dede Korkut Hikâyelerinde ayt- şeklinde kalın sıradan olarak belirtilmiştir (Küçük,2014: 10).

Eski Türkçe döneminden beri Türkçede görülen eyt- fiili, Batı Türkçesinin ilk devirlerinde uzun bir süre kullanıldıktan sonra Osmanlı Türkçesinin başlarından itibaren kullanımı azalmış ve sonra da düşmüştür (Karasoy ve Yavuz, 2004: 102). Orhun Yazıtları ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ay-/ayt-/ayıt-/ayıt- biçimlerinde geçen fiil, Eski Anadolu Türkçesinde eyit-/eyt-; diğer tarihî lehçelerde ise ay- ve genişlemiş hâli ayt-/ayd-/ayıt- biçimlerinde kullanılmıştır (Üşenmez, 2013: 137).

barmağ: Parmak. erder teptemiş-i erser barmak tep yörüg’ol alkınmak (Abh.Sho. 3640). ırak boldı olar üze ırak barmak (Ku. T. 29/33a2). LXV. ögdülmiş odğurmuşka aşka barmak törisin ayur yanut birdi ögdülmiş aydı bu ma kereklig turur bu kadaş aysa ma (KB 4573).

bellü: Belli. = OT. belgölüg (DLT), < bel “işaret, nişan” +gü+lüg.

beñiz: Beniz, yüz. =ET. beñiz, maangiz (EUTS, 129). OT. mengiz “beniz, yüz.

birle-bile: İle, birlikte, beraber.

Orhun Türkçesinde birle ‘ile’ (Tekin, 2016: 297) şeklinde görülen kelime, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde bile/birle/birlen ‘ile, birlikte’ gibi değişik şekilleriyle kullanılmıştır (Caferoğlu, 1993: 29). Orta Türkçe dönemi metinlerinde bile/birle şeklinde metinlerde geçer.

bürü-: “Sarmak, örtmek, her tarafı kaplamak” DS, 829; TS, 743 < ET. bür-a.m. büz- ile ilişkisi (r>z ses değişimi) için b. Boğurdak. (Clauson 1972: 355).

dāz: Tüysüz kafa, kel kafa. Yerel ağızlarda dızlak diye geçer. – TatK taz. – KKlp taz. –Kzk taz. –Nog taz. –Alt, Tel, Sag, Koy tas. –Tuv tas. Eski dönemlerden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede taaz şeklinde kullanılır. Eski Kıpçakçada da taz biçimde geçer. Bilimsel yayınlarda sık sık Moğolca tar ve tarağai biçimleriyle birleştirilmiştir. Yakutça taragay Moğolcadan alınmıştır. Macarca tar “kahl” Çuvaş özellikleri taşıyan eski bir Türk dilinde kalma bir alıntıdır (Eren, 1999: 106).

dahı: Bundan başka, aynı zamanda, başka, diğer, daha çok, henüz, hâlâ, bundan sonra, artık, yine. Da, de; bile.

=OT. *taḳı-dakı* (DLT) < *taḳı*<tak- “takmak, iliştiirmek”+ -ı zarf-fiil eki (Hamilton, İKPÖ). = EAT. *daḳı, -taḳı* (Kzk), *takı* (Doğu Tü.), *daḳı* (Osm., Trkm.) (Gülensoy, 2007: 261). *dahı* (Hacıeminoḑlu, 1978: 226).

depre-: Titreme, sallanma.

(Eski Türkçede *tepren-/tepret-*, Orta Türkçede *tepret-* < *tep+re-t-*) “harekete getirmek, sarsmak, kımıldatmak” (Tarama Sözlüğü, C II, 2009, s. 1097). Günümüzde *sarsıntı*, hareket etmek anlamlarında kullanılan *deprem* sözcüğünün kökenini *depre* fiiline dayandırmak bu bağlamda olasıdır.

di- : 1 Duygu ve düşüncelerini sözle anlatmak, söylemek. *ti-*: EDPT’de *té-* (*dé-*) “söylemek” (Clauson, 1972: 433); OY’de *ti-* “demek, söylemek” (Tekin, 2010: 174); ETG’de *ti-*, *te-* “demek” (Gabain, 2007: 299); EUTS’de *timäk* “1. Demek, söylemek, dilemek. 2. Hazırlamak.” (Caferoḑlu, 1968: 239); KB’de *ti-* “demek” (Arat, 2008: 1243); DLT’de *té-* “demek, söylemek” (Atalay, 1986: IV-591) ~ *tṯ-*, *ti-*, *te-* “demek, söylemek” (Ercilasun 17 *Ladik aḑzında sındarΩ èt-* “kırmak, parçalamak” şeklinde kullanılmıştır. NFD-S’de *te-* “demek, söylemek” (Ata, 1998: 408); EATEK’de *di-* “söylemek, demek” (Öztürk, 2017: 110); YTS’de [*demek*], [*dimek*] “demek” (Dilçin, 1983: 63, 68)

dirlik: Hayat. *dirlik* (< **tir-* (Tekin 1995: 183, Clauson 1972: 543) -*ig+lik*): Clauson (1972: 546) da “yaşam, canlı, hayat” anlamıyla kayıtlıdır. Eren (2009: 115) sözlüğünde, kelimenin “1) Sağlık, varlık, geçim 2) Osmanlı İmparatorluḑunda yapılan işin karşılığı olmak üzere bir kimseye devlet tarafın verilen aylık veya bir yere baḑlı gelir” anlamlarını verdikten sonra eski kaynaklarda *dir*’in “geçim, yem” olarak geçtiḑi bilgisini vermişti. DS’de “1) Sağlık 2) Bir ailenin yıllık, yiyecek ipecek ve giyeceḑi” (2009 II- 1518) anlamlarında kayıtlıdır.

don: Vücûdun belden aḑaḑı kısmına ve tenin üstüne giyilen iç çamaşırı. *giysi*, *elbise* (krş. *ton*) (DLT: 891 *ton-tön*), (KB: 459 *ton*) EDPT’de *ton* “*giysi*, *elbise*” (Clauson, 1972: 512); OY’de *ton* “*elbise*,” (Tekin, 2010: 176); ETG’de *ton*, *toon*, *tom* “*elbise*, *kürk*” (Gabain, 2007: 301); EUTS’de *ton* “*giyecek*, *elbise*, *don*” (Caferoḑlu, 1968: 246); KB’de *ton* “*elbise*, *giysi*” (Arat, 2008: 1250); DLT’de *ton* “*elbise*” (Atalay, 1986: IV-638) ~ *tön* ~ *ton* “*elbise*” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 841); NFDS’de *ton* “*elbise*” (Ata, 1998: 430); YTS’de *ton*, [*don* (I)] “1. *Elbise*, *kılık kıyafet*. 2. *Renk*” (Dilçin, 1983: 210).

eksük: İhtiyaç duyulan şey. ET’de iki varyantla yer alan *egsük* ~ *eksük* “*eksik*, *yetersiz*; *eksiklik*, *kusur* vb.” (ED: 116b; DTS: 178a) sözcüğü uyum dışında kalmıştır. TT’de *eksik* (TS:771a) biçimini alarak uyuma girmiştir. TTA’da çok sayıda varyantı olan sözcüğün uyuma giren *eksik* (DS III: 1697b), *eḑsik* (DS III: 1687), *eysiyh* (DS III: 1827b), *eesik* (DS III: 1781b), *iḑsik* (DS IV: 2514a), *isik* (DS IV: 2556a) biçimleri yanında, uyum dışında kalan *eksük* (DA: 155a), *eḑsük* (DS III: 1688b), *esük* (DS III: 1787b), *evsük* (DS III: 1816a) biçimleri de vardır.

eyü: Sağlıklı, iyi, güzel; iyilik. . *eyü+/-lük* isim soyut eki. Bu ek EO.’da -lık -lik şeklindedir. 14. Asırda bu kelime -lük olarak çıkması bir istisna teşkileder ve aslının **eyülük* (*edgülük*) olmasıyla tam olarak izah edilmiyor. G. Doerfer 1985 s.

46 *eyülik* > *eylük* metatezini mümkün görüyor. Ses değişimlerinde bazen bir sözcük kılavuzluk yapabildiğini belirtir.

EDPT'de eḡgü; Osm. eyü, iyi (éyü, éyi?) “iyi” (Clauson, 1972: 51); OY'de edgü “iyi; iyilik; kâr, kazanç, yarar” (Tekin, 2010: 137); ETG'de ädgü, ädhgü “iyi, iyilik, üstünlük” (Gabain, 2007: 263); EUTS'de ädgü “iyi, üstünlük” (Caferoğlu, 1968: 68); KB'de edgü “iyi” (Arat, 2008: 1139); DLT'de edhgü “iyi” (Atalay, 1986: IV-168) ~ edgü “iyi” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 632); NFD-S'de edgü “iyi” (Ata, 1998: 113); YTS'de eyü, [eygü, eyi, iyü] “iyi” (Dilçin, 1983: 88).

gice: Gece. Eski Türkçede *kiçe* “akşam, gece” olarak geçer. Orta Türkçede de *kiçe* (*keçe*) “gece” biçimi kullanılır. Türkçe *kiç* veya *kêç* kökünden çıktığı anlaşılıyor. Türkçe *kiç* “uzun (süre)”, Orta Türkçede ise *kiç* (*kêç*) “geç (vakit)” anlamına gelir. t(e)ḡr[ide] tēr(i)gd(e) kiçe [] (KT GD). *kiçe* turup yorır erdim Kıra kızıl böri kördüm Qatıg yanı kıra kördüm Kıya körüp baqu ağdı (DLT III, 219). *kiçe* yatsa *kiç* yat yana erte tur yatıp erte *qopқан* *qutın* arturur (KB 1506). Çağdaş diyaleklerde de bu anlamda kullanılır. Tkm *giç* geç. TatK *kiç* akşam, geç. Bşk *kis* akşam. Tar. *Keş* gece. Blk *keç* geç. Nog *keş* akşam, geç. KKlp *keş* akşam, geç. Krg *keç* akşam, geç. Özb *keç* akşam, geç. Alt Tel *keç* akşam, geç. Bu verilere göre, gece biçiminde –e(-a) takısıyla yapılmış bircim olduğu anlaşılıyor: *kiç-e* >> *gece*. (Eren, 1999: 150).

ir-: 1. Erişmek. 2. Vasil olmak, yetişmek, erişmek. 3. Ermek, ulaşmak.

(< *ér-*): Drevnetyurskiy Slovar (1969: 175) ve Clauson (1972: 194) sözcüğü; “karşılaşmak, varmak, ulaşmak,” şeklinde belirtilmiştir. ETG'de *ir-* “(yazıtlar) vasil olmak (?)” (Gabain 2000: 275), EUTS'de 2) Ermek, 3) Mukavemet etmek, Karşı gelmek, direnmek, 4) Nefsine mağlup olmak” (Caferoğlu 2011: 97) EUTG'de *ér-/ir-* “kavuşmak” (Eraslan 2012: 568), DS'de *ermek II* “becermek, her işin altından kalkmak” (2009: III-1775) anlamlarında kayıtlıdır.

irte: 1. Ertesi. 2. Sabah, şafak sökme zamanı. (Eski Türkçede Orhun Yazıtlarında erte ‘sabah; Uygur Türkçesinde ise irte/erte ‘erken, yarın, sabah) ‘sabah, yarın, ertesi, gelecek, (T. Sözlüğü, C III, 2009, s. 2095) anlamında kullanılmıştır. taḡda irte şıla aditi (HT V32-25) V 33. tüpiḡe tegü irte artuḡ ayıt negü belgürer erse kılgıl iwit (KB 5872).

kaḡı-: Öfkelenmek.

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde “öfkelenmek, kızmak” manalarında kayırlıdır. övkeleser *kaḡısar* (Suv 595); Karahanlı Türkçesinde *kaḡı-* “öfkelenmek, kızmak” manasında kullanılmıştır (DLT III 269); Harezmi Türkçesinde *kaḡı-* “öfkelenmek, kızmak” (Kutb 131); Kıpçak Türkçesinde *kaḡı-* / *kaḡı-* “öfkelenmek, kızmak” (CC I, CCG), Çağatay Türkçesinde *kaḡı-* “öfkelenmek, kızmak” (Sang 274v 10) manalarında kullanılan sözcük, Batı Türkçesinde ise Eski Anadolu Türkçesinde “öfkelenmek, kızmak” manalarında *kakı-* ve *kaḡı-* şekillerindedir, *kakı-* (YZ 710), *kaḡı-* (YZ 26). Osmanlı Türkçesinde sözcük belli bir devir daha devam ettikten sonra modası geçmiş ve uygulamada kalkmıştır (EDPT 609b) (Küçük, 2014: 4).

kanı: Hani, nerede.

Köktürk bitiglerinde *kanı* (KT D 9), Bozkır Uygur yazmalarında *qayu* şeklinin yanında *qañu* şekilleri de mevcuttur (ETY II 38). Uygur Yazmalarında *qañu/ qayu* şekilleri varlığını sürdürür: *qayu* TT VII 12, 5; *qañu* U II 4 şekillerindedir. Bu noktadan yola çıkarak sözcüğün Köktürkçede ve önceki devirlerde *qañu* şeklinde olduğu $\tilde{n} > y$ ve $\tilde{n} > n$ farklılığın bu devirde ortaya çıktığı görülür, Köktürkçesinin “n” aracılığıyla olduğunu kitabelerdeki il(i)m (a)mtı *q(a)nı* KT D 9’da iki şekilde misallerinde görülür. Eski Uygur Türkçesi “n” şivesi l ve “y” şivesine ayrılmaktadır, “n” şivesinin baskın olduğu yazıtlarda “n” şeklini, “y” şivesinin etkin olduğu yazıtlarda ise “y” şeklini görülür. Bozkır Uygur Yazıtlarında *qayu* ve *qañu* şekilleri mevcuttur (ETY II 38), onun için Uygur yazmalarında da benzer yapıda varlığını sürdürür: *qayu* TT VII 12, 5; *qañu* U II 4. Karahanlı Türkçesinde *qayu* şekli olmasına karşın, Kaşgarlı Arğu lehçesinde *qañu* şekillerinin yapısına ilgi verilmiştir (DLT I 31). Harezmi Türkçesinde *kanı* Ali 17, 32, *qayu* Kutb 129’da, Kıpçak Türkçesinde *qanča / qayda / qanda* şekilleri mevcuttur (EDPT 632b), Çağatay Türkçesinde *qay/ qayu* (Sang 277v 20) yapıları bulunurken, Batı Türkçesinin ilk devri olan Eski Anadolu Türkçesinde *kanı* (YZ 62) şekli daha çok ortaya çıkmıştır, Osmanlıca’nın ilk devirlerinde *kanı* şekli sürerken, bilahare *hanı > hani* şekline evrilir (Küçük, 2014: 6).

karındaş: Kardeş. (Aynı anadan olma) kardeş (DTS: 454a); Aynı anneden olan erkek kardeş (genellikle kız kardeş) (ED: 662a-b).

kañğı: İki veya daha fazla nesneden birisini belirtecek bir yanıt talep etmek için kullanılan soru sıfatı.

kañğı [ET. *kanı*] Sözcük Köktürk Türkçesi yazıtlarında “*kanı*” biçimi “nerede, hani” manalarıyla yer alır (Aydm 2012: 167). Sözcük Uygur Türkçesinde de benzer yapı ve manada uygulanmıştır (Doğan, Usta 2014: 165). Karahanlı Türkçesi eserlerinden Divânu Lüğati’t-Türk’te de benzer yapı ve manada mevcuttur. (Ercilasun 2014: 682). Kutadgu Bilig’de de “*kanı*” biçiminde bulunan bu sözcük yine burada da “hani, nerede” manasında uygulanmıştır (Eraslan, Sertkaya, Yüce 1979: 221). Arat, Atabetü’l-Hakayık eserinin sözlük bölümünde bilhassa sözcüğe yalnız “hani” manasını atfetmiştir (Arat 2006: XXXIII). Borovkov’un söz varlığı çalışmasında da sözcüğe “*kanı*” biçiminde ve “nerede, hani” manalarıyla yer almaktadır (Borovkov 2002: 143). Sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinden Kışâsü’l-Enbiyâ (Ata 1997: 295) ve Nehcü’l-Ferâdîş’te de benzer yapıda ve benzer manada yer almaktadır (Ata 1998: 199). Sözcük Kıpçak Türkçesi eserlerinde de “*kanı*” biçiminde ve “nerede, hani” manalarında bulunmaktadır (Toparlı, Vural, Karaatlı 2003: 125). Çağatay Türkçesi eserlerinde de bu sözcük benzer yapı ve manayla mevcuttur (Eraslan, 1999: 490; Karaağaç, 1997: 507; Kaya, 2016: 62-63)

kimesne: Kimse.

Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi dönemlerinde kullanımına rastlayamadığımız *kimesne* sözcüğü Harezmi Türkçesi döneminde *kimerse* ‘herhangi biri, bazısı’ (Sağol, 1993: 737); Eski Kıpçak Türkçesi döneminde *kimesne* ‘kimse’ (Karaatlı vd. 2007: 149); Eski Anadolu Türkçesi döneminde *kimsene*, *kimerse* ‘kimse’ (Timurtaş, 2012: 302); Çağatay Türkçesi döneminde *hic kimerse* ‘hic kimse’ (Eckmann, 2017: 123) şeklinde kullanıldığı

görülmektedir. *Tarama Sözlüğü*nde *kimesne* (*kimsene*) şeklinde karşımıza çıkan sözcük 'kimse' anlamına gelmektedir (Tar. Soz, E.t: 11.03.2019).

Ꞑoꞑuŝ (kuꞑ-,koꞑ-) : Kucaklaşmak, selamlaşmak.

Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türkçede kullanılan *kuꞑ-* fiili (Caferoğlu, 1993: 122), Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden DLT'de *koꞑ-/koꞑuŝ-* (Atalay, 2013: 22), Atebetü'l-Hakayık'ta ise *kuꞑ-* (Arat, 2006: 222) şeklinde görülmektedir. Orta Türkçenin diğer lehçelerinden Harezmi Türkçesinde *kuꞑuŝ-* 'kucaklaşmak' (Ünlü, 2012: 351), Kıpçak (Toparlı vd. 2007: 151,162) ve Çağatay (Ünlü, 2013: 643, 663) Türkçelerinde ise *koꞑ-/kuꞑ-* biçimlerinde tespit edilen *kuꞑ-* fiili, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde yaygın bir kullanıma sahiptir. *Tarama Sözlüğü*'nde "kucaklamak" (Dilçin, 2009: 154) anlamıyla geçen *kuꞑ-* fiili, hamzaname.....

ol: O.

ol "o" hem işaret zamiri hem de üçüncü tekil şahıs zamiri "ol" şeklindedir, ET'de ve OT'de "ol" yapısında olan zamir, EAT'de de benzer yapıyı devam etmiş, Eski Anadolu Türkçesinin son devirlerinde "o" şekline evrilmeye geçen "ol" zamiri, hem Osmanlıcada hem de Türkiye Türkçesinde "o" şeklindedir (Küçük, 214: 8).

tağ: Dağ. Dağ (DTS: 558b); Dağ (ED: 463a-b).

tur-: Hareketsiz olmak, yürümez olmak. < ET., Uyg., OT., *tur-* şeklinde geçmiştir. Metinlerde şu şekilde geçmektedir: ornanıp turmak tēgüçi sav-ka munda-ta kuruldurmamak ör (Abh.Sho. 2780.). kitermek tip tutmak tip : turmak tip : elp (Jut.Sek.T-2.33.). bittiler iki ögürde kayusu eğgürek adağın turmak (Ku. T. 31/28b3). bu kün anda turmak saña eğgürek yana munda turmak maña eğgürek (KB 5725)

ur/ uruş-: Vurmak; vuruşmak, savaşmak, mücadele etmek.

Marcel Erdal'da sözcük, ur-uŝ- "savaşmak" ya da "vuruşmak" şeklinde DLT ve Clauson'da yer aldığı belirtilmiştir. Sözcük ikileme olarak tokıŝ- şeklinde Maitrisimith'de (Erdal 1991 II:572) görülür. Clauson'da sözcük ur- "vurmak, savaşmak" fiilinden gelir. Divan'da anıñ birle uruŝdı örneğinde "savaştı" anlamında iki rakibin savaşması kastedilir. Çağatay, Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde sözcük uruş- (Clauson 1972:239-240) şeklinde görülüp 14.yüzyıl Osmanlıcasında aynı biçim ve anlam devam etmiştir. Sözcük, Anadolu ağızlarından Niğde yöresinde "vuruşmak" (DS VI 2009:4044) anlamındadır.

yalñuz: Yanında başkaları bulunmayan.

Clauson'da yalnız "tek, sadece, kimsesiz" şeklinde -s ile olan örneklerden hareketle, son seste sözcüğün yabancı kökenli olduğunu söylemek zordur. Sözcük hakkında açık bir etimoloji söz konusu olmasa da 11.yüzyıldan sonra söz sonunda -z sesi kullanılır. Bu sözcük, Altayca ve Teleütçede yalnız; Güneybatı lehçelerinde yalnız; Kuzeybatı lehçelerinde yalnız, Azeri Türkçesinde yalnız/yalnız; Osmanlıca ve Türkmencede yalnız biçimi vardır. Uygurcadan sonra Kutadgu Bilig'de yalnız; Çağatay ve Harezmi dönemlerinde yalnız/yalnız biçimlerinde görülür.

yāvuz: 1. Kötü, fenâ. 2. Sert, yaman, çetin.

Köktürkçede yabız sözcüğü olumsuz manada olan “kötü, fena, düşman” (BK D 32), bir sonraki dönemde Uygurcada yavuz “düşman, kötü” (U II 78, 40), Karahanlıca eserlerinde ise yavuz “kötü, düşman” (KB 413), Harezmi eserlerinde yavuz “düşman, kötü” (Ali 8), Kıpçakçada yavuz “düşman, kötü” (Kİ 99), Çağatay döneminde yavuz “düşman, kötü” (Sang 340r 27), sözcük EAT’de ve Osmanlıca’nın ilk devirlerinde yavuz “fena, kötü” manasında eskicil şeklinde yer aldıktan sonra, mana farklılaşmasına uğramış genellikle “iyi, çetin, güzel, gürbüz” manalarında yerini almaya çalışılmıştır (Küçük, 2014: 10).

yëgirmi: On dokuzdan sonra gelen sayı. Yirmi (DTS: 269ab); Yirmi (ED: 915b).

Sonuç

Çalışmamızda Hamzaname’nin 72. cildinde yer alan arkaik kelimeler incelenmiştir. Canlı bir varlık olan kelimeler sürekliliğini korumuş, kullanımdan düşen kelimeler ise bir toplumun tarihi derinliklerini aydınlatması, Türk dili ve tarihi açısından önemli bir parçası olduğu kadar toplumun bireyler arasında yer alan bildirişimin tarihi gidişi açısından farklılaşmaların ve ilerlemelerin izlenmesi bakımından önemlidir. Çalışmada, eski veya unutulmuş sözcüklerin tespit edilmesi, Türkçeyi kullananların kelime hazinesini artıracak ve iletişim sürecinde eski sözcüklerin uygulama alanlarını sıklıkla zenginleştirecektir. Eser, dönemin toplum hayatına, gelenek-göreneğine ve kültürel zenginliklerine ışık tutmuştur. Yazıldığı dönem itibarıyla oldukça yalın, süsüz ve açık bir dille ele alınmış olan Hamzaname’de hem mana ve şekil farklılığına uğramış hem de eski Türkçedeki şekillerini korumuş olan pek çok sayıda arkaik sözcüğe tesadüf edilmiştir. Bazı arkaik unsurların kullanımı Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Yenisey yazıtlarına götürebilirken, bazılarının kullanımı daha geç dönemlerde görülmektedir. Tespit edilen arkaik unsurların tarihi Türk lehçelerinde görülmesi Türk dilinin sürekliliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. İncelenen eserde otuz üç tane isim ve on üç tane de fiil olmak üzere kırk altı adet arkaik sözcük tespit edilmiştir. Belirlenmiş bazı sözcüklerde anlam değişmesi meydana gelmiştir. Söz konusu kelimelerin isim olanlarından bazıları şunlardır: “*eyü, kanda, kanğı, qarındaş kimesne, yalıñuz*”dur. Fiil olan kelimelerden bazıları ise “*ayt, kaqı, tur-, ur/ uruş-*” şeklinde geçmektedir. Bu çalışma, gerek söz varlığı konusunda gerek Hamzanamelerle ilgili çalışmalara katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Ahmet. (2018), XVI. Yüzyıl Türkçesi Eserlerinden Râhatu’n- Nüfûs’ta Eski Türkçe İzler, *Turkish Studies* 13/12, 1-18.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü’l Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, Reşit Rahmeti. (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, Aysu. (2004), *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Atmaca, Emine. (2019), Batı Akdeniz Yörüklerinin Ağzında Eski Türkçe Unsurlar, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 149-171.
- Erdal, Marcel. (1991), *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Ekşioğlu, Serap. (2015), “Şeyhî Divanı’ndaki Arkaik Sözcükler”, *The Journal of Academic Social Science*, 3 (15), 378-387.
- Erman, Artun. (2002), *Dini-Tasavvufi Halk Edebiyatı*, Akçağ yay, Ankara.
- Gülsevin, Gürer. (2015), Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi, *International Journal of Social Science*, 15 (32), 1-12.
- Hughes, H. Stuart. (1995), *Toplum ve Bilinç*, (Çev. Güzin Özkan), Metis Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldun. (1990), *Mukaddime*, C 1, (Çev. Z. K. Ugan), MEB Yay, İstanbul.
- İmer, Kâmile ve Kocaman, Ahmet; Özsoy, Sumru. (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü. (1997), Sev Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul.
- Karaağaç, Günay. (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. TDK Yayınları, Ankara.
- Kaya, Ceval. (1994), *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaya, Fatih. (2016), Kanunnâme-i Âl-i Osman’da Geçen Arkaik (Eskicil) Kelimeler Üzerine Bir İnceleme, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 9 (25), 155-176.
- Kocatürk, Vasfi Mahir. (1070), *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Kitabevi, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep. (2010), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Köprülü, Mehmet Fuat. (2004), *Edebiyat Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Küçük, Serhat. (2014), Şeyyad Hamza’nın Yûsuf u Zeliha’sındaki Arkaik Unsurlar, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 52, 1-25.
- Levend, Agâh Sırrı. (1973), *Dil Üstüne*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ölmez, Mehmet. (2003), *Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine*, Mustafa Canpolat Armağanı, Yayımlayanlar: Aysu Ata-Mahmet Ölmez, Ankara.
- Sezen, Lütfi. (1991), *Halk Edebiyatında Hamza-nâmeler*, TDK, Ankara.
- Shōgato, Masahiro. (1993), *Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣya-tīkā Tattvārthā*, Volume II, Text, Translation and Commentary and Glossary, Shok.

